

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Мамбетова К.

«КЫРГЫЗ» ЭТНОНИМИНИН ТАРЫХТА ТАРЖЫМАЛАНЫШЫ

Мамбетова К.

ЭТНОНИМ «КЫРГЫЗ» В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

K. Mambetova

ETHNONYM «KYRGYZ» IN HISTORICAL SCIENCE

УДК: 81:39(575.2) (04)

Бул макала «кыргыз» этнониминин таржымаланышы маселесин байыркы булактарда камтылган материалдардын, ошондой эле азыркы изилдөөлөрдүн негизинде кароого арналган. Макалада автор бүгүнкү күндө «кыргыз» этнониминин келип чыгышы көйгөйү чечиле электигин белгилейт. Бул көйгөй фонологиялык, археологиялык, маданий аспектилерде кээде бири-бирине карама-каршы келген изилдөөчүлөрдүн ар кандай көз караштары менен байланыштуу. Кыргыз элинин калыптануу маселеси жазма булактардын өтө тартыштыгынан, археологиялык, антропологиялык жана этнографиялык материалдардын начар изилденишинен улам татаал болуп саналат. Биздин заманга чейинки I миң жылдыктын экинчи жарымында пайда болгон «Кыргыз» этноними IX-X кылымдарда Орто Азияда, Енисейден Байкал жана Алтайга чейин кеңири тараган. Кийинчерээк ал Тянь-Шанга которулуп, ал жерде XVI кылымда калыптанган улуттун атын берген. Материалдардын тарыхый жактан анализделиниши көрсөткөндөй, «кыргыз» этноними азыркы түрк элдеринин өз алдынча аттарынын эң байыркысы. «Кыргыздар» этноними өзүнчө урууну (же уруулар тобун) белгилөө катары Орто Азияда бүгүнкү кыргыз эли ээлен турган азыркы аймактан алыс келип чыккан.

Негизги сөздөр: «Кыргыз» этноними, жазуу булактары, кыргыз элинин этногенези, енисей кыргыздары, этностук компоненттер, теңиртоолук кыргыздар.

Данная статья посвящена рассмотрению проблемы этнонима «кыргыз» в историографическом контексте на основе материалов, содержащихся в древних источниках, а также в современных исследованиях. Автор в статье отмечает, что на сегодняшний день проблема происхождения этнонима «кыргыз» еще не решена. Это проблема связана с различными подходами исследователей, которые рассматривают данный вопрос в фонологическом, археологическом, культурологическом аспекте, которые несут иногда противоречивый характер. Вопрос формирования кыргызской народности сложен из-за крайней скудности

письменных источников, слабой изученности археологических, антропологических и этнографических материалов. Этноним «кыргыз», возникший еще во второй половине первого тысячелетия до н.э. в Центральной Азии, в IX-X веках получил широкое распространение от Енисея до Байкала и Алтая. Позже он был перенесен и на Тянь-Шань, где дал название сформировавшейся здесь к XVI веку народности. Историографический анализ материалов показывает, что этноним «кыргыз» является самым древним из самоназваний современных тюркских народов. Этноним «кыргыз» как обозначение отдельного племени (или группы племен) возник в Центральной Азии далеко от современной территории, занимаемой кыргызским народом в наши дни.

Ключевые слова: этноним «кыргыз», письменные источники, этногенез кыргызской народности, енисейские кыргызы, этнические компоненты, тяньшанские кыргызы.

This article is devoted to the consideration of the problem of the ethnonym “Kyrgyz” in a historiographic context based on materials contained in ancient sources, as well as in modern research. The author in the article notes that today the problem of the origin of the ethnonym “Kyrgyz” has not yet been resolved. This problem is associated with different approaches of researchers who consider this issue in the phonological, archaeological, cultural aspects, which are sometimes contradictory. The issue of the formation of the Kyrgyz people is difficult due to the extreme scarcity of written sources, poor study of archaeological, anthropological and ethnographic materials. The ethnonym “Kyrgyz”, which arose in the second half of the first millennium BC. in Central Asia, in the 9th-10th centuries, it became widespread from the Yenisei to Baikal and Altai. Later, it was transferred to the Tien Shan, where it gave the name of the nationality that had formed here by the 16th century. Historiographic analysis of materials shows that the ethnonym “Kyrgyz” is the oldest of the self-names of the modern Turkic peoples. The ethnonym “Kyrgyz” as a designation of a separate tribe (or group of tribes) arose in Central Asia far from the modern territory occupied by the Kyrgyz people today.

Key words: *ethnonym “Kyrgyz”, written sources, ethnogenesis of the Kyrgyz people, Yenisei Kyrgyz, ethnic components, Tien Shan Kyrgyz.*

Кыргыз этнониминин алгачкы эскерилиши Хань династиясынын байыркы кытай баяндамаларында, кийин Суй, Тан, Юань, Сунь, Цин династияларынын маалыматтарында эскерилет. Окумуштуулардын кыргыз этноними тууралуу да ар кандай гипотезалары бар.

“Кыргыз” деген аталыш азыркы түрк элдеринин аттарынын эң байыркысы. Байыркы кытайдын негизги жазмаларында кыргыздарды Хань тексттеринде – **Гэгунь, Гяньгунь, Цзяньгунь**, Тан тексттеринде – **Сицзясы**, Юань тексттеринде – **Цзилицзисы** деп жазышкан. Мындан тышкары кыргыздарды Гегу, Кигу, Цигу, Хегусы, Хагас, Хакас, Хягасы, Киликидзы деп жазышкан тарыхый булактар бар. Ар кандай мезгилдеги фонетикалык ар башка варианттарда айтылгандыгына карабастан жогорудагы кытай терминдерди “кыргыз” деген этнонимди гана билдире тургандыгын атактуу орус окумуштуулары Н.Я. Бичурин [1, 77-85-бб.] жана В.В. Бартольд [2, 125-184-бб.], француз окумуштуулары Ю.Клапорт, Э.Шаванн, П.Пельо жана ушул сыяктуу көрүнүктүү синологдор тарабынан илимий жактан бекем далилденген. Ошентип, “кыргыз” деген этноним кытай жазууларында биздин доорго чейинки III кылымдын соңунда биринчи жолу киргизилип жана азыркы мезгилге чейин ошол бойдон сакталып келе жатат. Ушуга карабастан, Л.Р. Кызласов кытайдын “хакас” деген жазуусу байыркы хакас элин түшүндүрөт, ал эми “кыргыз” деген термин ошол хакастардын башкаруучусу төбөлдөрүн, аристократиялык “ак сөөктөрүн” гана билдирген деп тарыхый фактыларды бурмалоого аракеттенген [3, 59-65-бб.]. Л.Р. Кызласовдун бул жаңылыш пикирин сындап, бул пикир менен эч кандай макул болууга болбойт деп тарыхчы Ю.Худяков төмөнкүдөй түшүндүрөт: “Илимде белгилүү болгон бардык тарыхый даректерге ылайык, орто кылымдарда Сибирдин түштүгүндө өздөрүн “кыргыз” деп атап, калган башка элдерге дал ушул ат менен таанылып, аттын кашкасындай белгилүү болгон түрк тилдүү эл жашаган. Кыргыздар өз мамлекетинде жалпы жонунан “кыштымдар” деп аталган тили жана этникалык тек-жааты жагынан ар түрдүү тайпаларга кирген урууларды текши бирдей баш ийдирип, бийлик башында турган. Андыктан орто кылымдарга тиешелүү материалдарды баяндап жазууда же талдап көрсөтүүдө “кыргыздардын” өзүн “кыргыз маданиятын”, алар түзгөн мамлекети – “Кыргыз каганатын” так ажыратып, кыргыздардын букаралагына кирген “кыштымдар” менен чаташтырбоо зарыл” [1, 118-144-бб.].

Ю.Худяков Л.Р. Кызласовдун кытай тилинин ар түрдүү айтылышын иероглифтердин жазылышын изилдебестен, “хакас” термини хакас эли деген божомолун илимий деңгээлде жокко чыгарган.

Кыргыз деген терминдин түпкү уңгусу анык экендиги биротоло такталып бүткөн деп эсептөөгө болот деп жазат Ю.Худяков “Энесай кыргыздарынын тарыхы” деген кыскача баянында жана ушул күнгө чейин баштапкы маанисинде айтылып илимий адабияттарда колдонулуп келе жатат, мисалы, динлиндер юэчжи, сяньби жуань-жуань, теле яньмо, шивей мохе ж.б. Алардын катарына хягасы (сяцзясы) термини да кирет [4, 204-6.]. Тан тушундагы жылнаамалар менен жазма маалыматтарда Энесай дарыясындагы өрөөндө жашаган калк ушундайча аталат.

“Кыргыз” деген этноним байыркы жана орто кылымдардагы башка тилдердеги жазма булактарда ар кандай түрдө кездешет. Гректердин жазмаларында (VI к.) херкис, хиргир, араб жана перс булактарында (IX-XII) хергис, хиргис, кыркыр деп кезигет. Орто кылымдын соңунда орус документтеринде бул этноним – “киргизы” деп жазылган.

Байыркы жана орто кылымдардагы түрк тилиндеги этностордун (түрк, уйгур) жазууларында “кыргыз”, “кыргыздар” ж.б. у. сөздөр кездешет.

Этнонимдин түпкү тегин этностун өз тилинде жазылышы тарых илиминде баа жеткис ролду ойнойт. Кыргыздардын өзүнө таандык рун эпиграфиялык тексттеринде (таш жазууларында) “кыргыз” деп этнонимдин аты так жана даана жазылган.

Кыргыз элинин аты абдан байыркы этноним экендиги жөнүндө окумуштуулар арасында талаш-тартыш жок. Бирок анын алгачкы аталышын чечмелеген уламыштар сакталып калынган эмес. Орто кылымдардагы уламыштар кыргыздын аталышын мифтик “кырк-кыз” менен байланыштырат. Окумуштуулар элдик түшүндүрмөлөрдү жөнсүз деп, бирок өздөрү да бирдиктүү тыянакка келише элек. Алсак, XVI к. молдо Сайф ад-дин Аксыкенти кыргыз этнонимине алгачкы түшүндүрмө берген [5, 125-6.]. Ал кыргыз “кырк” деген сан менен “гуз” (византиялык уруунун аты) сөзүнүн кошулушунан кырк-гуздан келип чыккан дейт. Бурят окумуштуусу (XIX к. 40-ж.) Д.Банзаров кыргыздын аталышы “кырк” көптүк сан “ыз” (суффикс) менен биригип, “кырктыктар, кырк уруунун эли” деп түшүндүрөт [6, 184-6.]. Немец окумуштуусу В.Радлов (XIX к. 70-ж.) кыргыз эки сөздүн “кырк” жана “юз” (кыргызча “жүз”), сандарынын биригиши менен кырк жүздүк эл дегенди түшүндүрөт деген ойду айткан [7, 348-354-бб.]. Кыргыз санжырачы Үсөйүн-Ажы “Кыргыз” деген аталма “кыр кес” деген сөздөн чыккан дейт. “Кес” деген

уланды мүчө иранча “кишини” билдирет. Демек, “кыргыз” кырда жашаган киши. Кыргыз тарыхчысы Б.Солтоноев кыргыз аталышы “кырк усун” дегендин кыскартылып айтылышы деп болжолдогон [8, 10-б.]. Кытайлык кыргыз тарыхчысы Анвар Байтур кыргыз этноними “Кырк-тоо”, “жайлоо” жана “өгүз” – байыркы түрк тилинде – суу, өзөн деген эки сөздөн пайда болуп, кыргыз кырда, өзөндө жашаган адамдар деп түшүндүрөт [9, 25-54-бб.]. Казак окумуштуусу А.Маргулан да бул этноним эки сөздөн: “кыр” (“талаа”) жана “кизи” (“киши”) деген терминден биригип, талаа адамы деп эсептейт [10, 106-б.]. Мындан башка да түшүндүрмөлөр бар, бирок азыркы убакта алардын бирөө да жалпы аныктамага ээ боло элек.

Венгер окумуштуусу Л. Лигети түрк тилдүү элдердин аталыштарын талдап, кыргыз этноними сандык негизде аталгандыгын белгилеп кырк саны менен байланыштырат [11, 381-383-бб.].

Кыргыз этнонимин кырк санынан куралышын академик В.В. Бартольд белгилөө менен этнонимге саясий маани бере тургандыгы жөнүндө пикирин жазган [12, 17-б.].

Академик В.В. Бартольддун пикирин С.М. Абрамзон ар тараптан колдоп өркүндөтүп саясий жактан уюмдашкан кыргыздын кырк уруусу деген [2, 294-б.]. Окумуштуу А.Вамберинин пикири боюнча кыргыз этноними “кыр” – талаа, “гез” – кезмек деген сөздөрдөн турат, ал талаа көчмөндөрү дегенди билдирет, ал эми гез “киши” деген сөз экендигин белгилейт.

Окумуштуу Мухамет Мурат Рамзи кыргыздар деген сөз “кырда жашаган огуздар кыр огуздар (кыргыздар)” деген сөз болсо керек деп тыянак чыгарат. Кара калпак окумуштуусу Д.Айтмуратов “кыргыз” терминин “кыра” жана “гыз” “карачачтуу эл” экендигин белгилейт.

“Кыргыз” этнониминин этимологиясынын такыр башка вариантын К.И. Петров сунуштаган. Ал алдын ала бардык аргументтерин төрт группага бөлгөн жана алардын баары байыркы кыргыздардын жайгашкан чөйрөсүнүн түстүк гаммасына такаган. Мисалы, кыргыз этноними башында топоним катары колдонулган, ал “кызыл” жерлер, “кызыл жерлердин” жашоочулары, “кызыл эл” деген маанини билдирген; башка аты “кыркун” же “кыргун”. К.И. Петровдун пикири боюнча, аталыш “кыргу” деген сөздөн пайда болгон жана “кызыл” (жерлер, өлкө) дегенди билдирген, ушул жерлерде жайгашкан эл да “кызыл” деп аталышкан, термин топонимди билдирген. “Кыргу” сөзүнүн көптүк саны, з аффикси менен “кырыг” сөзү “кыргыз”, “кыркыс”, “кыргут” жана башка варианттарын берет [13, 7-б.].

Топонимдердин башка группасы – “бур” сын атоочунан келип чыккан, ал Енисей-Обь дарыя аралыгы менен байланыштуу.

Жалпысынан, “бурут” термининин этимологиясы көптөн бери окумуштуулардын көңүлүндө болуп келе жатат, бирок сунушталган бир дагы вариант канаттандырылгыч түшүндүрмө ала элек. Бул этимология негизинен Енисей-Обь дарыя аралыгына мүнөздүү түстүк топонимика менен байланыштуу. “Бур” жана “кырыг” маанилердин диапазондору кызылдан бозго чейин туура келет. Буруттар термини кыргыз (кыргут) синонимин билдирет.

“Бурут” этнонимин б.а. айтканда “кыргыз” синонимин ойраттар тьянь-шандык кыргыздардын жалпы аталышына карата колдончу. Кыргыз терминин ойраттар эч качан колдонгон эмес. “Бурут” аталышы калмактардан кытайларга жана орустарга XVIII өткөн. Кыргыздар өзү бул аталышты колдонгон эмес.

Топонимдердин үчүнчү группасы “ал (а)” дан туунду болуп саналат. Бул этнонимдердин группасынын бир варианты “Ала(г)чын” формасына ээ болгон, ал Рашид-ад-Дин боюнча, Енисей жана Ангара дарыяларынын кошулган жерине таандык. Ошондой эле бул аймактагы жашоочулардын аттары ала болгон деп айтылат [14, 58-б.].

Топонимдердин төртүнчү группасы “куб(а)” дан туунду болуп эсептелинет. Анын куман варианты (б нын м га өтүшү) “ды” аффикси менен Куманды дарыянын аталышында жана алтайлардын ичиндеги кумандылардын аталышында белгилүү. “Куман” топонимдин байыркы түстүк мааниси – сары.

Ошентип, топонимдердин бардык төрт группанын түрдүүчө окулуусуна карабастан түстүү гамманы көрсөтөт, жашаган жердин жана ландшафтын күрөң-сары-кызыл түсү менен байланыштырылат.

Н.Бичурин, А.Левшин, В.Шот кечки кытай булактарынын маалыматтарына таянып, анда Тан династиясынын доорунда кыргыз-буруттар Кунь-Лунь тоолорунда жашаган болу элинин тукумдары болуп саналат деп айтылат. Н. Бичуриндин пикири боюнча, кыргыздар мурун Тибеттин түндүк жагынан алыс эмес Хотан тоолорунун түштүк жагында жердешкен. Ал: «...IV кылымда эле ушул жерлерде болу, булу жана боллой аттуу кытай аттары менен аталган элдер жайгашкан. Болу жана булу бурут сөзү менен окшош, демек, бурут бул кыргыздардын байыркы аталышы, бул ат менен монголдор жана кытайлар аларды азыркыга чейин да ушинтип аташат» деп жазган [15, 243-б.]. А. Левшин кытай булактардын маалыматтарына таянып, минтип жазган: «Полу деген аталыш бору деген сөз менен абдан окшош, жана пулу эли бурут экендигине

шек жок. Бул биздин замандын V жана VI кылымдарында буруттар азыркы жашап жүрөн жеринде жашашкан деген тыянакты жасаса болот. Кыргыздар, мүмкүн, Түштүк Сибирден куугунтукка учураганда алар менен аралашып кеткен».

Тарыхый өнүгүүнүн ар кандай мезгилинде окумуштуулар бул маанилүү маселелер боюнча ар кандай ой-пикирлерди айтышкан.

Бирок бүгүнкү күнгө чейин “кыргыз” эли качан, кандайча түзүлгөн? деген суроо так даана жооп берүүгө бирдиктүү далил жок. Тарых илиминде буга ондон ашык ар түркүн жооптор бар. Алардын ичинде азыркы мезгилде тарыхый адабиятта кыргыз элинин этногенезин жана этностук тарыхын изилдөөдө калыптанган бир нече багыт бар. Бул багыттардын маанилүүлөрүнө кыскача жыйынтыктайлык.

1. Кыргыз эли (народность) Энесайдын жогору жагынан жана Эртыштан Теңиртоо аймагына байыртадан (б.з.ч. 47-ж.) баштап XVIII к. чейин көчүп келүүдө түзүлгөн. Бул божомолду биринчи жолу өзүнүн “Сибирдин тарыхы” деген капиталдык эмгегинде академик Э.Ф.Миллер (1705-1783) баяндаган [16, 13 б.]. Бул гипотезаны академиктер Е.И. Фишер (1697-1771), В.В.Радлов (1837-1918) [17, 65 б.] жана Н.А.Аристов, А.Н. Бернштам [17, 65 б.], Ө.К. Караев жактап, андан ары өнүктүргөн. В.В. Радлов бул процесс XIII кылымда моңголдордун басып алууларына байланыштуу деп болжолдойт. Н.А.Аристов Түштүк Сибирден кыргыздардын Теңиртоого көчүп келиши биздин заманга чейин эле башталгандыгын көрсөтөт. Ал Энесай жана Теңиртоо кыргыздарынын чыгышы усундар менен байланыштырган.

Россиялык чыгыш таануучу, академик В.Бартольд өзүнүн изилдөөсүндө кыргыздар Энесайдан Теңиртоого X, XII жана XIII кылымдарда келиши мүмкүн деген жана Теңиртоодогу кыргыздардын этногенетикалык тарыхын Энесай менен байланыштырган.

Бул маселени чечүүдө археологиялык материалдарды А.Н. Бернштам биринчи жолу пайдаланган. Ал Энесай менен Теңиртоо биздин заманга чейинки IV кылымдан тартып бир этномаданий бирдикте болгон деп эсептейт. Буд этномаданий бирдик гунндардын кол салышы менен түзүлөт. “Энесай менен Теңиртоо – Борбордук Азия мамлекеттери үчүн эки фронт болгон. Гунндардын жүрүшү усундарга да, Энесай кыргыздарына да каршы бирдей эле багытталган. Кыргыздардын “Теңиртоолук жана Энесайлык” деп эки бутакка бөлүнүшү мына ушул мезгил менен байланышкан”. “Анча-мынча биригүү процесси” Түрк каганатынын ичинде жүргөн. Ошого карабастан түрктөр да, уйгурлар да согушту “эки фронтто жүргүзүп келишкен”. А.Н.

Бернштамдын ою боюнча, кыргыздар Энесайдан Теңиртоого биздин заманга чейинки I кылымдан XVIII кылымга чейин бир нече жолу көчүп келишкен. Анын пикири боюнча азыркы кыргыз элинин калыптаныш процессинин уюткусун Энесайлык кыргыздар түзгөн [17, 65-б.].

Профессор Ө.К.Караев А.Н. Бернштамдын энесай кыргыздары кыргыз элинин негизги уюткусун түзгөн деген божомолун көптөгөн даректер менен бекемдеген. Ал Энесай кыргыздарынын Теңиртоого көчүп келиши болжол менен IX кылымдан башталып, XV-XVI кылымдарда бүткөн деп эсептейт [18, 25-б.].

Тарыхчы Ю.С.Худяков байыркы Энесай кыргыздары этностук компоненттер катары көп элдердин, анын ичинде теңиртоолук кыргыздардын да курамында кирген деп аныктайт [2, 88-б.].

1) Кыргыздар автохтондуу эл (түпкү жергиликтүү). Кыргыз эли байыркы мезгилден баштап, эч жактан көчүп келбей эле азыркы ата журтунда жашаган жана ал эл (народность) болуп Теңиртоодо калыптанып түзүлгөн. Бул көз карашты Н.Я.Бичурин, А.Х. Маргулан, А.Х.Хасанов ж.б. жакташкан. Орус окумуштуусу Н.Я.Бичурин кыргыздардын Теңиртоодо байыркы замандан бери эле жашагандыгы жөнүндө божомолду биринчи жолу айткан. Ал кыргыздар эч качан Энесайдан келишкен эмес, байыртадан эле алар Теңиртоону жердешкен деп эсептейт. Анын пикири боюнча Энесай кыргыздары деп аталган өз тарыхы бар башка эл. А.Х.Хасанов “кыргыздардын негизги уюткусу эң байыркы же орто кылымдардагы мезгилден бери эле Кыргызстандын азыркы аймагында болгон” деп тыянак чыгарат.

2) Үчүнчү багыт, концепция К.И. Петровдун эмгектеринде берилет. Ал 1960-жылдардын башында кыргыздардын этногенези жөнүндө бир топ эмгектерди жазган. К.И.Петров кыргыздардын уруулук составы, анын тили жана антропологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө маалыматтарды изилдеп, кыргыздар Энесайдан Теңиртоого моңголдорго чейин көчүп келген эмес деп тыянак чыгарат. Анын ою боюнча кыргыз эли чоң үч топ уруулардын чегинде түзүлгөн. Биринчиси моңгол баскынчыларына чейинки Кыргызстандын жергиликтүү калкы (көбүнесе уйгур-карлук) болгон. Экинчиси Теңиртоого XIII к. келген моңгол уруулары. Үчүнчүсү (эң негизгиси) XIII=XV кылымдарда Теңиртоого чыңгызиддердин согушунун жүрүшүндө Моңголдордун кысымы менен Энесай-Эртыштан келген кимак-кыргыз (кыпчак-кыргыз) уруулары болгон. Ушул акыркы уруулар жогорудагы эки топту ассимиляциялоонун натыйжасында XVI к. кыргыздар эл болуп калыптанып түзүлгөн [13, 25-б.]. Бул көз карашты

С.М.Абрамзон, С.Г.Кляшторный, А.М.Мокеев, Ж.С.Бактыгулов, В.В. Галицкий колдошот. Көрүнүктүү этнограф С.М. Абрамзон кыргыз элинин түзүлүшүнө катышкан этностук топтордун үч катмарын “бөлүп” көрсөтөт [19, 15-б.]. Биринчи “катмар” VI-XI кк. Тие-шелүү. Бул мезгилдин соңунда феодалдык мамилелер биротоло түзүлүп бүткөн. Ал “катмарга” байыркы жана орто кылымдын башындагы түрк уруулары менен тыгыз байланышкан этнонимдер кирет. Экинчи “катмар” XII-XVIII кк. мезгилине туура келет. 1956-жылдын ноябрында Фрунзеде болуп өткөн кыргыз элинин этногенезине арналган СССР Илимдер Академиясы менен Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын биргелешкен илимий сессиясында жогорудагы концепциялар талкууланган. Анда археолог, этнограф, тарыхчы, тилчи ж.б. ири окумуштуулардын ортосундагы кеңири пикир алышкандан кийин төмөнкү тыянак чыгарылган: “Кыргыз эли жана анын маданияты... жок эле дегенде эки этностук элементтин: борбордук азиялык жана жергиликтүү – орто азиялык элементтердин эриш-аркак аракетинин натыйжасында түзүлгөн. Кыргыз элинин мезгил жагынан жакын эң маанилүү учурунун бири биздин замандын экинчи миң жылдыгынын биринчи жарымындагы окуяларга байланышкан. Бул доордо Кыргызстан аймагына чыгыштан азыркы кыргыздардын көпчүлүк ата-бабалары келип, калыптанган кыргыз тилинде сүйлөшкөн... Көрсөтүлгөн датадан тартып (ал кийин такталууга тийиш) кыргыздар Кыргызстан аймагында сан жагынан калктын басымдуулук кылган тобу болуп калат, мурдагы доорлордо мындай деп айтууга эч качан болбойт эле.

Адабияттар:

1. Бичурин. Байыркы мезгилде Орто Азияда жашаган элдер тууралуу маалыматтар жыйнагы. Кыргыздар. 1-том. - Бишкек, 1993.
2. Бартольд В.В., Кыргыздар. Тарыхый очерк. Кыргыздар. 2-том. - Бишкек, 1993.
3. Кызласов Л.Р., Еще раз о терминах “хакас” и “кыргыз”. - Ф., 1971. - №24.
4. Худяков Ю.С. Кыргыз этноними жөнүндө. Кыргыздар. 1-том. - Бишкек, 1993.
5. Джуманалиев Т.Д., Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана. Том 2. - Бишкек, 2007.
6. Банзаров Д. Собрание сочинений. РАН. Сибирское отделение. Бурятский институт общественных наук. - Улан-Удэ, 1997.
7. Радлов В.В., Кара-киргизы. - Москва, 1980.
8. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. - Бишкек, 1993.
9. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 2-том. - Бишкек, 1992.
10. Маргулан А.Х., Выступление на сессии, посвященной этногенезу киргизского народа. Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. III. - Фрунзе, 1959.
11. Ligeti Z. Die Herkunft des Volksnamens Kirghis, Korosi Csoma-Archivum. т.1, в.5, 1925.
12. Бартольд В.В., Киргизы. Исторический очерк. - Фрунзе, 1943.
13. Петров К.И., Очерк происхождения киргизского народа. - Фрунзе, 1961.
14. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. История Монголов. Сочинение Рашид-Эддина. - Санкт-Петербург, 1888.
15. Бичурин Н.Я., Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. - Москва, 1950.
16. Миллер Г.Ф. История Сибири. Т.1. - Москва, 1937.
17. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 1998.
18. Караев О.К., Байыркы түрк эстеликтери жана араб, перс авторлору кыргыздар жана Кыргызстандар жөнүндө. / Кыргыздар. Т.1. - Бишкек, 1993.
19. Абрамзон С.М., Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ленинград, 1971.
20. Шайжигитова Б.А., Некоторые этнонимы и слова из трилогии “Манас” с лейлекским говором. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 8-1. 2016. С.21-24.